

Ranoneolitički ukopi i pogrebni običaji u naseljima starčevačkog kulturnog kompleksa

Early Neolithic Burials and Funerary Customs in Settlements of the Starčevo Culture Complex

Izvorni znanstveni rad
Prapovijesna arheologija
Original scientific paper
Prehistoric archaeology

Dr. sc. KORNELIJA MINICHREITER
Institut za arheologiju
Ul. grada Vukovara 68
HR - 10000 Zagreb

UDK 903.5(1-924.5) "6343"

U radu su prikazani rezultati dosadašnjih arheoloških istraživanja ranoneolitičkih naselja starčevačkog kulturnog kompleksa, u kojima su otkriveni ljudski kosturi, ukopani uz posebne pogrebne običaje. Na prostoru jugoistočne Europe, starčevački kulturni kompleks obuhvaća, osim starčevačke kulture, još i Körös u istočnoj Mađarskoj, Cris u Rumunjskoj, Čavdar-Kremikovci-Karanovo u Bugarskoj i Anzabegovo-Vršnik u Makedoniji, a vremenski traje za ranog i srednjeg neolitika tijekom mlađeg kamenog doba. Unutar starčevačkog kulturnog kompleksa do sada je otkriveno 486 naselja, a među njima u 69 naselja bili su ukopani ljudski kosturi. Prema dataciji, 21 naselje s ukopima pripada dobu ranog neolitika odnosno početnim fazama razvika starčevačke kulture, koje su različiti autori imenovali kao Protostarčevo I.-II., Starčevo I.-II. u, te stupnjevi Monohrom i Linear A.

U naseljima ranog neolitika ljudski kosturi su u pravilu ukopani u naseljima (nema izdvojenih nekropola) i to u janama i zemunicama. Svi su u skvrčenom položaju, a ako imaju priloge, to su keramičke posude, kamene alatke, žrtvenici, amuleti i oker. Kosturi su u nekoliko slučajeva ukopani nepotpuni i to bez glave ili bez lica. Zajedničke grobnice su rijetke, a uglavnom su ukopani jedan do četiri pokojnika u istoj jami-zemunici. Među svim ranoneolitičkim lokalitetima starčevačkog kulturnog kompleksa, u Slavonskom Brodu je za sada, po prvi put otkriven obredno-ukopni prostor s ljudskim ukopima, koji je posebno izdvojen polukružnim ogradama unutar velikog starčevačkog naselja. Ovo otkriće pojašnjava i mnoge, do sada nepoznate, pojedinosti o obredima i posebno oblikovanim objektima u čast odabranim pokojnicima njihove plemenske zajednice.

Tijekom ranog neolitika, na prostoru jugoistočne Europe razvijale su se prve zemljoradničke i lončarske kulture kao dijelovi zajedničkog starčevačkog kulturnog kompleksa, u osnovici srodne po materijalnoj i duhovnoj kulturi, ali opet različite u kulturnom i teritorijalnom smislu.

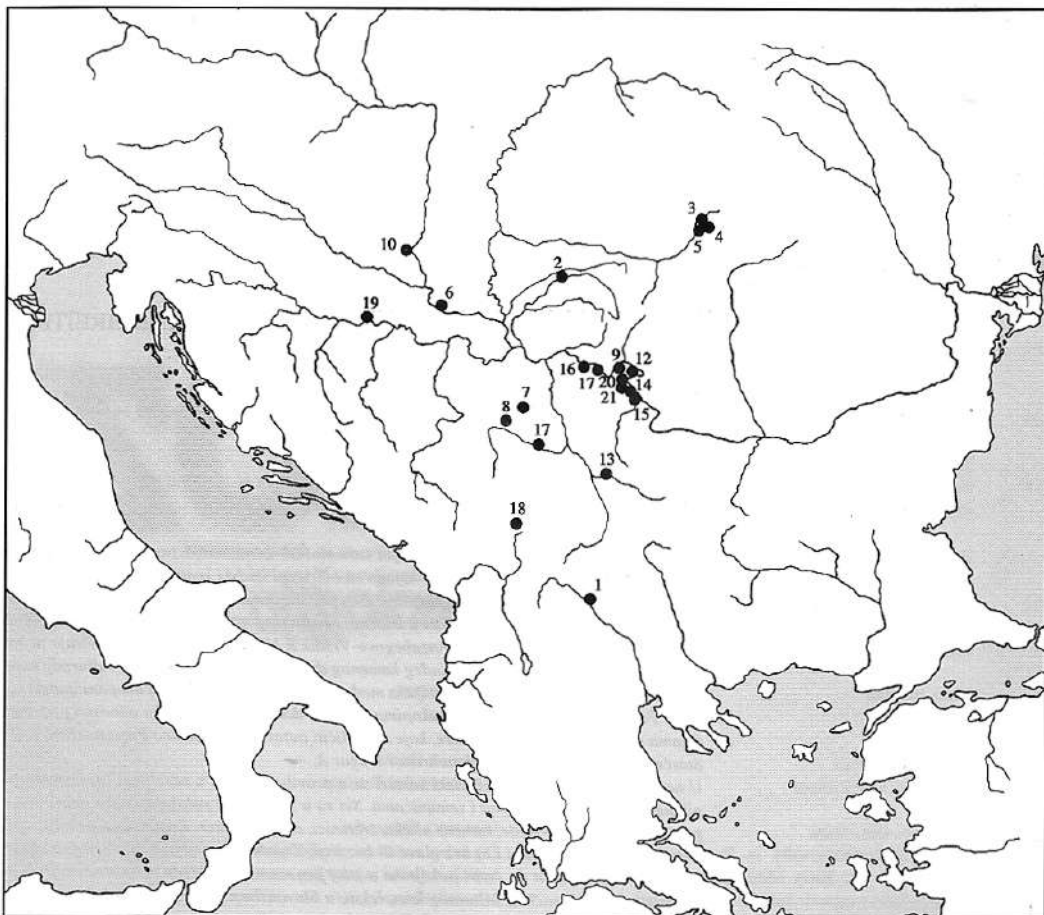
Naselja starčevačke kulture otkrivena su na tlu južne Mađarske, sjeverne Hrvatske, Vojvodine, uže Srbije, Kosova, istočne i središnje Bosne i sjeverne Makedonije. Starčevački kulturni kompleks obuhvaća još i Körös kulturu u istočnoj Mađarskoj, Cris kulturu u Rumunjskoj, Čavdar-Kremikovci-Karanovo u Bugarskoj i Anzabegovo-Vršnik u Makedoniji i traje za ranog i srednjeg neolitika tijekom mlađeg kamenog doba.

Unutar starčevačkog kulturnog kompleksa, u proteklih stotinu godina, evidentirani su i objavljeni podaci o 486 naselja otkrivenih u obilascima terena, sondiranjima, zaštitnim

i sustavnim arheološkim iskopavanjima, uglavnom manjih površina zemljišta (BRUKNER, 1968.; BRUKNER, JOVANOVIĆ, TASIĆ 1974.; DIMITRIJEVIĆ, 1969.; ISTI, 1974.; GARAŠANIN, SANEV, SIMOSKA, KITANOSKI, 1971.; GIRIĆ, 1974.; KALITZ, 1990.; KUTZIAN, 1947.; LAZAROVIC, 1969.; ISTI, 1979.; MINICHREITER, 1992.; ISTA, 1997.; SREJOVIĆ, GARAŠANIN, BRUKNER, DIMITRIJEVIĆ, BENAC, 1979.; SREJOVIĆ, 1988.; ISTI, 1997.; STANKOVIĆ, 1992.; TODOROVIĆ, 1963.-1964.; TRBUHOVIĆ i VASILJEVIĆ, 1983.; VIETNIĆ, 1974.; ZOFFMANN, 1980.).¹

Nekropole u kojima bi bili ukopani stanovnici određenog naselja nisu do sada otkrivene, nego samo ukopi nekoliko odabраниh članova plemenske zajednice, koje su polagali u

¹ Ovdje su citirana samo ona djela koja sadrže topografske podatke s kartama rasprostranjenosti arheoloških lokaliteta starčevačkog kulturnog kompleksa.

Slika 1. Ranoneolitička naselja starčevačkog kulturnog kompleksa s ljudskim ukopima 1 Anzabegovo-Barutnica, 2 Besenova Veče, 3 Clui, 4 Clui-Gura Baciuului, 5 Clui-Ul. 30. decembra, 6 Deronje-Donja Branjevina, 7 Divostin-središte sela, 8 Grivac-Barice, 9 Hajdučka Vodenica, 10 Lánycsok-Bácsfa puszta, 11 Lepenski Vir, 12 Mala Vrčica-Ajmana, 13 Niš-Kamenjar, 14 Novi Mihajlovac-Kula, 15 Novi Mihajlovac-Ušće Kameničkog potoka, 16 Padina-Gospodin Vir, 17 Poljna-Blagotin, 18 Rudnik, 19 Slavovski Brod-Galovo, 20 naselje. (precrtao V. Žbinc-Jusić)

Fig. 1 Early Neolithic settlements of the Starčevo Culture complex with human burials: 1 Anzabegovo-Barutnica, 2 Besenova Veče, 3 Clui, 4 Clui-Gura Baciuului, 5 Clui-Ul. 30. Decembra, 6 Deronje-Donja Branjevina, 7 Divostin-village center, 8 Grivac-Barice, 9 Hajdučka Vodenica, 10 Lánycsok-Bácsfa puszta, 11 Lepenski Vir, 12 Mala Vrčica-Ajmana, 13 Niš-Kamenjar, 14 Novi Mihajlovac-Kula, 15 Novi Mihajlovac-mouth of the Kamenička Stream, 16 Padina-Gospodin Vir, 17 Poljna-Blagotin, 18 Rudnik, 19 Slavovski Brod-Galovo, 20 Vajuga-Pesak, 21 Velesnica-settlement (mapped by V. Žbinc-Jusić)

jame ili zemunice unutar svojeg naselja. S obzirom na slabu istraženost i lošu očuvanost evidentiranih lokaliteta, do sada su u samo 69 naselja otkriveni ukopani ljudski kosturi.² Pre-

ma dataciji, 21 naselje s ukopima pripada dobu ranog neolitika, odnosno početnim fazama razvitka starčevačke kulture, koje su različiti autori imenovali kao Starčevo I. (MILOJEVIĆ, 1950., 109.-111.), Starčevo I. i II. a (ARANDELOVIĆ-GARAŠANIN, 1954., 131.-141.), stupanj Monohrom i Linear A (DIMITRIJEVIĆ, 1979., 237.-252.) i Protostarčevo I. i II. (SREJOVIĆ, 1969., 173.-178.). Te dvije početne faze razvitka starčevačke kulture S. Dimitrijević označava kao pretklasičnu starčevačku kulturu, koje se razlikuju od klasičnih stupnjeva razvitka po odsutnosti ukrašavanja kaneliranim barbotinom. Ovakvo ukrašavanje nastupa tek u sljedećoj fazi Linear B, kojom započinje klasična starčevačka kultura (DIMITRIJEVIĆ, 1979., 242.-243.). Karakteristike Linear A stupnja ranog neolitika potvrdili su u cijelosti brojni primjerci keramike,

² Tijekom pisanja ovog rada otkrivena je skupina kostura u skvrčenom položaju unutar naselja starčevačke kulture, pri građevinskim radovima u temeljima Gimnazije u Vukovaru. Popratni nalazi ukazuju na pripadnost zadnjim fazama starčevačke kulture - Spiraloid B stupnju, prema usmenom priopćenju Mirole Dalić, kustosiće Gradskog muzeja u Vukovaru i voditeljice ovih zaštitnih radova. Ostaci naselja starčevačke kulture na ovoj lokaciji otkriveni su krajem prošlog stoljeća pri izgradnji Gimnazije i ovo otkriće bilo je ujedno i prvi nalaz starčevačke kulture na tlu Hrvatske. To je četvrti lokalitet s ljudskim ukopima unutar starčevačke kulture na tlu Hrvatske i šezdesetdeveti unutar starčevačkog kulturnog kompleksa.

MILOJČIĆ	GARAŠANIN	DIMITRIJEVIĆ	SREJOVIĆ	NEOLITIK
Starčevo I	Starčevo I	monohrom	Protostarčevo I	rani
Starčevo II	Starčevo IIa	Linear A	Protostarčevo II	
Starčevo III	Starčevo IIb	Lin. B/Girlandoid	Starčevo I	srednji
Starčevo IV	Starčevo III	Spiraloid A	Starčevo II	
		Spiraloid B	Starčevo III	

Slika 2. Kronološke podjele starčevačke kulture

Fig. 2 The chronological division of the Starčevo Culture.

naselja s ljudskim ukopima ranog neolitika starčevačkog kulturnog kompleksa	SLUČAJNI NALAZI	ARHEOLOŠKA ISKOPAVANJA	UKOP U NASELJU	IZVAN NASELJA	BROJ UKOPA	NEKROTINI KOSTURI	UKOP U JAMI	IZVAN JAME	UKOP U ZEMLJICI	ISPOD PODNICE	IZVAN KUĆE	UKOPNI OBJEKTI	OGRAĐENI PROSTOR	PODLOGA OD KAMENA	PODLOGA OD KAMENČICA	KAMENJE OKO GLAVE	PREKRIVEN KAMENJEM	PREKRIVEN ULOMCIMA	PRILODZI	
1. Anzabegovo, Barutnica (Makedonija)		120 m ²			24															
2. Besenova Veče (Rumunjska)					2															
3. Clui (Rumunjska)					1															
4. Clui, Gura Bacului (Rumunjska)					3															
5. Clui, Ul. 30. decembra (Rumunjska)					1															
6. Deronje, Donja Branjevina (Voj./Jug.)					4	1	3	1												
7. Divostin, selo (Srbija/Jugoslavija)		2500 m ²			1															
8. Grivac, Barice (Srbija/Jugoslavija)		324 m ²			2	1														
9. Hajdučka Vodenica (Srbija/Jugoslavija)		630 m ²			367							?								
10. Lanycsok, Bácsfa puszta (Mađarska)		560 m ²			2															
11. Lepenski Vir (Srbija/Jugoslavija)		3800 m ²			39	2														
12. Mala Vrbaica, Ajmana (Srbija/Jugoslavija)		701 m ²			17															
13. Niš, Kamenjar (Srbija/Jugoslavija)					1	1														
14. Novi Mihajlovac, Kula (Srbija/Jugoslavija)		350 m ²			1															
15. Novi Mihajlovac, Ušće Kam. Potoka (Sr./Ju.)		40 m ²			2															
16. Padina, Gospodin Vir (Srbija/Jugoslavija)					26															
17. Poljna, Blagotin (Srbija/Jugoslavija)		40 m ²			1	1														
18. Rudnik kosovski (Kosovo/Jugoslavija)					5															
19. Slavonski Brod (Hrvatska)		1575 m ²			4	3														
20. Vajuga, Pesak (Srbija/Jugoslavija)		1200 m ²			1															
21. Velesnica (Srbija/Jugoslavija)		660 m ²			7	2														

Slika 3. Tablica ranoneolitičkih naselja s ljudskim ukopima starčevačkog kulturnog kompleksa (izradila K. MINICHREITER)

Fig. 3 A table of early Neolithic settlements with human burials of the Starčevo Culture complex (prepared by K. MINICHREITER)

otkriveni tijekom 1989.-1990. godine u zaštitnim arheološkim istraživanjima starčevačkog naselja u Zadubravlju³ (MINICHREITER, 1992., 29.-37., 41.-43.) i sustavnim arheološkim istraživanjima starčevačkog naselja s obredno-ukopnim prostorom u Slavonskom Brodu⁴ (MINICHREITER, 1999., 7.-22.), među kojima nema niti jednog primjerka ukrašavanja kaneliranim barbotinom. Slikani motivi su linearni, a oblici posuda zaobljeni bez bikoniteta.

U doba srednjeg neolitika, započinju klasične faze razvika starčevačke kulture - stupanj Linear B po S. Dimitrijeviću i masovna uporaba barbotinskog ukrašavanja na keramičkim posudama, koje ostaje do završetka ove kulture, do kraja Spiraloid B stupnja. U klasičnoj starčevačkoj kulturi, pored linearnog slikanja, dolaze girlande, a u završnim stupnjevima i spiralni ukrasi.

U ovom radu bit će prikazana samo ranoneolitička naselja s ljudskim ukopima, s obzirom da je tek prije nekoliko godina po prvi put na cjelokupnom teritoriju rasprostiranja starčevačkog kulturnog kompleksa, otkriven obredno-ukopni prostor, izdvojen polukružnim ogradama unutar velikog starčevačkog naselja, u kojem keramička građa ima sva svojstva Linear A stupnja ranog neolitika.

³ Tijekom zaštitnih arheoloških iskopavanja u Zadubravlju istražena je površina od 6.200 m².

⁴ U trogodišnjim sustavnim arheološkim iskopavanjima u Slavonskom Brodu istražena je površina od 1575 m². Pretpostavljamo da se starčevačko naselje prostire na oko 10.000 m².

ANZABEGOVO, "Bārutnica" (Makedonija), (slika 1/1)

Lokalitet se nalazi južno od sela Anzabegova, na blagoj padini koja se spušta prema jugu u ovčepoljsku ravnicu i prema istoku na obale svetonikolske rijeke.

Prva sondiranja obavio je J. Korošec tijekom 1960. godine, a sustavna arheološka istraživanja M. Garašanin i M. Gimbutas 1969. i 1970. godine na površini od 120 m². Neolitička kultura istočne Makedonije nazvana je po ovom lokalitetu Anzabegovo-Vršnik kultura (SREJVIĆ, 1997., 51.-52).

Ispod rimskog sloja, prapovijesni kulturni slojevi sadrže četiri faze kulture Anzabegovo-Vršnik I. - IV. (počevši od ranog kroz srednji neolitik).

U naselju su otkriveni dijelovi nadzemnih kuća (zidovi od čerpića i podnice) i na više mjesta ljudski ukopi. Prema podacima M. Garašanina otkriveno je 5 kostura (GARAŠANIN, 1969., 18.), a S. Stanković navodi da je ukupno otkriveno 33 kostura i da se 24 mogu datirati u rani neolitik, a 10 u srednji neolitik (STANKOVIĆ, 1992., 58.). Kosturi muškaraca, žena, djece i novorođenčeta pokopani su u skvrčenom položaju, na desnom ili lijevom boku, uglavnom iznad sloja paljevine i nivelacije. Ističe se ukop iz faze I c u kojem su dvije odrasle osobe ukopane u nasuprotnom skvrčenom položaju i pokraj njih dijete, a ispod njih u posebnoj jami bila je položena veća amfora (odsječenog dna i odsječenih ručki) u kojoj je bilo ukopano novorođenče staro 4 - 6 tjedana (GARAŠANIN, 1979., 87.).

BESENOVA VEČE (Temišvar, Rumunjska), (slika 1/2)

U ranoneolitičkom naselju kod mjesta Besenova Veče otkrivena su dva kostura ukopana u skvrčenom položaju bez priloga. E. Comsa ovo naselje pripisuje Cris kulturi (GALOVIĆ, 1968., 170.).

CLUI (Rumunjska), (slika 1/3)

U okolici Cluia, na nekoliko lokaliteta otkrivena su ranoneolitička naselja i u njima najstariji neolitički grobovi u Rumunjskoj (VLASSA i PALKO, 1965., 13.).

Tijekom 1962. godine u arheološkim istraživanjima lokaliteta u blizini gradine "Gura Baciului" blizu ruba kamenoloma, otkriven je kostur koji pripada ranoj fazi Cris kulture.

Kostur je bio ukopan u skvrčenom položaju na desnom boku, u dubini od 2 m nedaleko jedne jame. Ležao je na podlozi od lomljenog uglatog kamenja, ulomaka Cris keramike, životinjskih kosti i puževa. Oko lubanje bilo je poredano u polukrug nekoliko komada manjeg kamenja, a ispod lijevog obraza i pored karlice nađeni su komadi žutog okera. U blizini stopala bilo je 10 mikrolita od žutog kamena, zatim opsidijan i dio žlijebljene ptičje kosti. U blizini kostura bila je i kamena sjekira valjkastog oblika od amfibolita (GALOVIĆ, 1968., 171.-172.).

CLUI "Gura Baciului" (Rumunjska), (slika 1/4)

Na gradini "Gura Baciului" nedaleko Cluia otkriveno je u razdoblju od 1960. do 1971. godine neolitičko naselje s tri stambena horizonta. U najstarijem horizontu nađene su posude protostarčevačke kulture - monohromne i slikane bijelom bojom na crvenoj podlozi, a također i kamene skulpture (veći obluci) analogne Lepenskom Viru (SREJVIĆ, 1997., 340.). N. Vlassa je otkrio na dnu dvije jame i jednu vrstu ne-

pečene keramike, koja je bila samo sušena na suncu. Mladi horizonti svojstveni su za srednjoneolitičku starčevačku kulturu.

Na gradini "Gura Baciului" otkrivena su tri ukopa u nepravilnim grobnim jamama koji pripadaju ranom neolitu. (VLASSA i PALKO, 1965., 13.-17.; ZOFFMANN, 1980., 12., 15.). Kostur starije žene bio je položen na leđa u blago skvrčenom položaju, a uz glavu i pored kukova bili su blokovi kamena-krečnjaka. Uz šaku je nađena veća kost. Dječji kostur, dosta loše očuvan, ukopan je na desnom boku u blago skvrčenom položaju. U blizini glave bila su dva bloka krečnjaka. U blizini trećeg kostura - žene (neodređene starosti), u skvrčenom položaju, na desnom boku, bio je kameni ručni mlin (STANKOVIĆ, 1992., 62.-63.).

CLUI "UI. 30. decembra" (Rumunjska), (slika 1/5)

U samom gradu Cluiu, tijekom 1961. godine u ulici 30. decembra, slučajno je otkriven na dubini od 7 m kostur ukopan u skvrčenom položaju. Kostur je bio položen na ležaju od riječnih kamenčića, a na kostima su otkriveni tragovi okera. Pokraj ramena bila je položena posuda tipična za rane faze Cris kulture (VLASSA i PALKO, 1965., 17.; GALOVIĆ, 1968., 171.-172.; ZOFFMANN, 1980., 12.; STANKOVIĆ, 1992., 62.-63.).

DERONJE "Donja Branjevina" (Vojvodina, Jugoslavija), (slika 1/6)

Oko 8 km zapadno od sela Deronja u Bačkoj, na lijevoj obali Dunava, od 1965. godine S. Karmanski istražuje višeslojno naselje starčevačke kulture, koje se prostire na površini od 4 ha i u kojem postoji kontinuitet naseljavanja kroz rani i srednji neolitik (KARMANSKI, 1979., 3.-4.; ISTI, 1989., 55.; ISTI, 1989., 1.-5.).

U naselju su otkrivena četiri kosturna ukopa u skvrčenom položaju koji pripadaju ranim stupnjevima neolitika (KARMANSKI, 1979., 17.-18.). Tri kostura su ukopana svaki na dnu jedne kulturne jame, a jedan u zdravici između jama. Tri kostura pripadaju djeci, a četvrti ukop u kojem su kosti polomljene i razbacane po jami, pripadale su odraslom muškarcu (ZOFFMANN, 1982.-1983., 35.-36.; MIKIĆ, 1988., 22.; ISTI, 1989., 18.-26.; ISTI, 1989., a, 83.; STANKOVIĆ, 1992., 60.-61.). Samo uz jedan dječji kostur uočeni su prilozci i to kremeniti nožić i životinjske kosti (KARMANSKI, 1979., 18.).

DIVOSTIN, središte sela (Srbija, Jugoslavija), (slika 1/7)

U središtu sela Divostina, pod vodstvom D. Srejovića, M. Bogdanovića i A. Mc Pherrona, tijekom 1967. - 1970. godine istražena je površina zemljišta od 2.500 m². Otkriveno je višeslojno neolitičko naselje koje je trajalo tijekom ranog, srednjeg i kasnog neolitika, gdje su postojala naselja protostarčevačke, starčevačke i kasne vinčanske kulture (SREJVIĆ, 1997., 215.-216.).

U naselju koje, prema D. Srejoviću, pripada protostarčevačkoj fazi, otkriven je kostur za koji nema podataka o načinu ukopa i mogućim priložima oko njega, nego samo antropološka analiza o njegovim osobinama kromanjonskog tipa s mediteranskim osobinama (MIKIĆ, 1988., 20.-21.; ISTI, 1989., 19.-20., ISTI, 1989., a, 82.).

GRIVAC, "Barice" (Srbija, Jugoslavija), (slika 1/8)

Višeslojno prapovijesno naselje raspoređeno se na blago povišenim zemljištima s obje strane Grivačkog potoka, od Slanog izvora do njegovog ušća u rječicu Gružu, te s obje strane puta od sela Bara Grizanskih do Grivca. Brojni površinski nalazi na oranicama ukazuju na postojanje prapovijesnih naselja tijekom neolitika i eneolitika (GAVELA, 1958., 263.).

U arheološkim istraživanjima od 1953. do 1989. godine na površini od 324 m² pod vodstvom B. Gavele, D. Srejićevića i S. Stankovića otkriveni su u neolitičkom naselju horizonti starčevačke i vinčanske kulture. U prvim iskapanjima B. Gavela je otkrio u starčevačkom sloju dijelove kostura, ukopanog u južni rub zemunice. S. Stanković je 1989. godine ispod III. a iznad IV. sloja zemunica otkrio kostur muškarca u neobičnom položaju: ležao je na trbuhu, ruke raširene u ramenima i svijene u laktovima prema tijelu, a karlica i jedan kuk okrenuti su u stranu. Kostur nije imao glave. Ovaj horizont pripada ranom neolitu, najstarijoj protostarčevačkoj fazi (STANKOVIĆ, 1990., 60.-63.; IŠT, 1992., 62.).

HAJDUČKA VODENICA (Srbija, Jugoslavija), (slika 1/9)

Na terasastoj desnoj obali Dunava kod Hajdučke Vodenice od 1967. do 1969. godine pod vodstvom B. Jovanovića, na istraženoj površini od 630 m² otkrivena je nekropola iz ranog neolitika i željeznog doba. Otkriveno je 36 ukopa i sakralni (žrtveni) objekti u središtu nekropole. Nažalost, grobovi na ovom lokalitetu nisu kronološki razdvojeni, no ipak autori istraživanja jedan dio ukopa pripisuju početnim fazama starčevačke kulture (JOVANOVIĆ, 1969., 61.-67.; IŠT, 1984., 305.-312.; STANKOVIĆ, 1992., 63.).

LÁNYCSOK, "Bácsfa puszta" (Transdanubija, Mađarska), (slika 1/10)

Starčevki lokalitet otkriven je u zaleđu Dunava, na povišenom brežuljku uz potok koji se ulijeva u Dunav. Nekoliko puta istraživao je ovaj lokalitet, a 1976. godine I. Ecsedy na površini od 560 m² otkrio dijelove 31 jame i zemunice. U jami 2/9 otkrivena su dva skvrčena kostura, žene i djeteta, ukopani u posebnoj niši a uokolo njih komadi životinjskih kosti, komadi kućnog lijepa s otiscima debljeg šiblja i velika količina ulomaka keramike. Prema keramici ukop je datiran u ranoneolitičke stupnjeve starčevačke kulture (KALITZ, 1990., 33.-34.; ZOFFMANN, 1977., 157.-161.).

LEPENSKI VIR (Srbija, Jugoslavija), (slika 1/11)

Na desnoj obali Dunava od 1965. do 1971. godine D. Srejićević je istražio površinu od 3.800 m², i u kulturnom sloju debljine 3,5 m otkrio mezolitičko i starijeneolitičko naselje, temeljem kojih je imenovana mezolitička kultura šireg područja Đerdapa - kultura Lepenski Vir (SREJIĆEVIĆ, 1969.; IŠT, 1997., 581.-582.). Horizont Lepenski Vir III. a pripada starijeneolitičkoj keramici protostarčevačke kulture, a horizont III. b pripada srednjeneolitičkoj keramici starčevačke kulture. Tijekom srednjeg neolitika Lepenski Vir je napušten i u kasnijim razdobljima ovdje su bila manja staništa.

U horizontima starčevačke kulture otkriveni su ostaci 41 kostura od kojih 39 pripadaju ranom neolitu, a dva srednjem neolitu. Mrtvi su ukopavani oko naselja, u bli-

zini perifernih zemunica i koliba. Tako se oblikovala nekropola kao lučni pojas između naselja i šume iza njega. Kosturi muškaraca i žena, ukopavani su u skvrčenom položaju na desnom ili lijevom boku u dublje grobne jame, uglavnom kružnog oblika. Nekoliko kostura bilo je okruženo vijencem od lomljenog kamena, a dva su bila pokrivena velikim kamenim pločama. U jednom grobu kostur muškarca bio je ukopan bez glave, a u drugom grobu kostur žene bio je ukopan bez glave ispod velike kamene ploče, dok je njezina glava nađena u istom grobu položena na ploči. U samo jednoj jami bili su ukopani zajedno muškarac i žena u nasuprotnom položaju. Uz pokojnike prilozi nisu nađeni (SREJIĆEVIĆ, 1969. a, 164.-165.; IŠT, 1988., 60.; MIKIĆ, 1988., 21.; IŠT, 1989., 18.-26.; STANKOVIĆ, 1992., 65.-66.).

MALA VRBICA, "Ajmana" (Srbija, Jugoslavija), (slika 1/12)

Lokalitet je otkriven na desnoj obali Dunava, gdje su pod vodstvom B. Stalio od 1981. do 1984. godine obavljena sustavna arheološka istraživanja na površini od 701 m² (SREJIĆEVIĆ, 1988., 51.). Višeslojni arheološki lokalitet sadržavao je horizonte neolitika, eneolitika, bronzanog, mladog željeznog doba, antike i srednjeg vijeka.

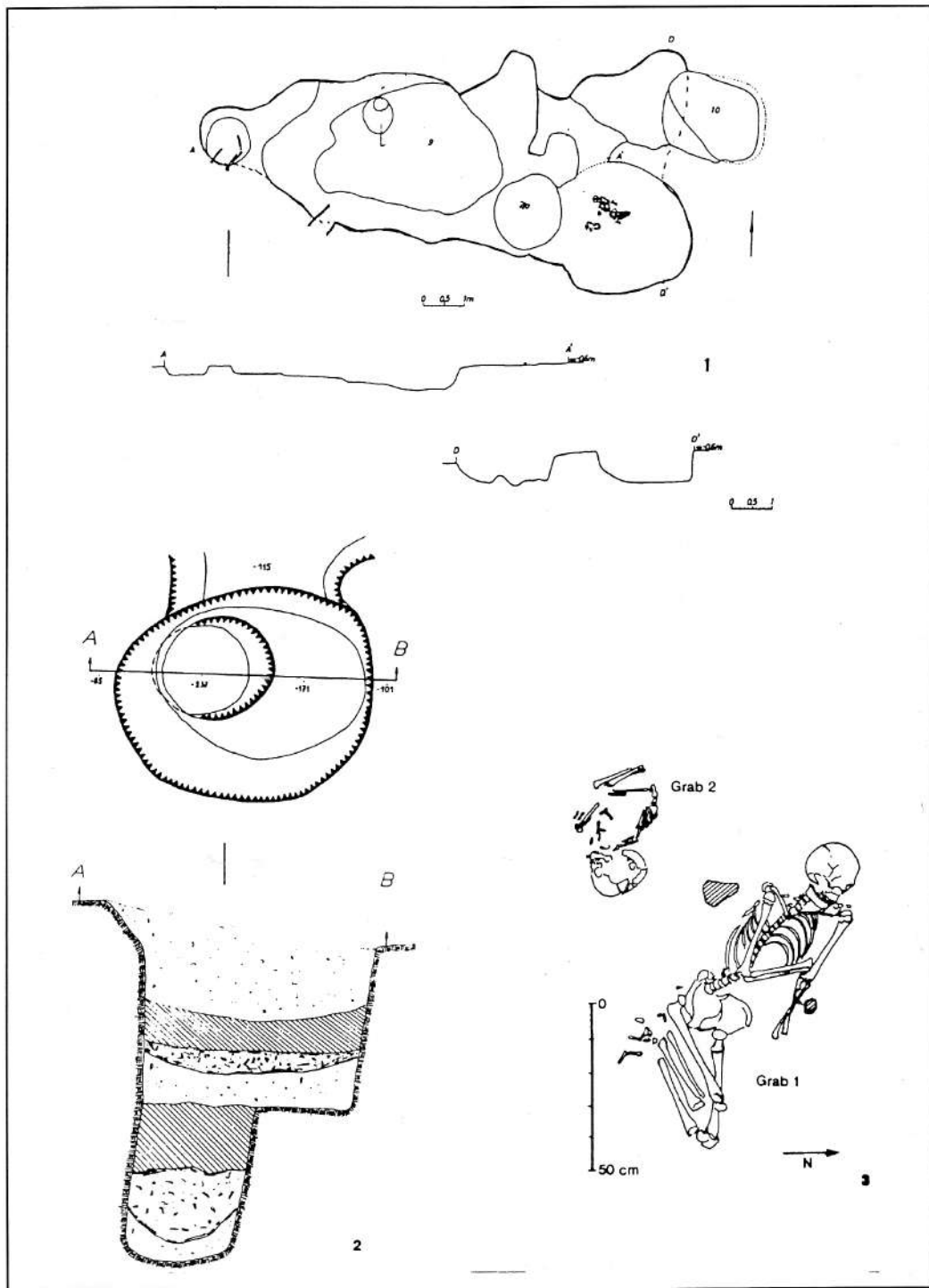
U ranoneolitičkom horizontu otkrivena je skupna grobnica sa 17 kostura, ukopanih u skvrčenom položaju bez priloga (STALIO, 1986., 35.; STANKOVIĆ, 1992., 58.). Četiri muškarca, jedna žena i dvanaestero djece bili su ukopani u jami veličine 2,5 x 1,80 m nepravilnog oblika. Povreda na kosturima nije bilo, pa B. Stalio pretpostavlja da se možda dogodila epidemija u kojoj su najprije stradali najmlađi članovi ove obitelji (ukopani dublje), a potom i ostali. Ukopavanje je obavljeno u jednoj jami za vađenje gline koja je na kraju zatrpana zemljom i prekrivena slojem ljuštura od školjki i ulomcima keramike (STALIO, 1991., 68.). U Maloj Vrbici je do sada, otkrivena najveća skupna grobnica, četvrta ovakve vrste na prostoru starčevačkog kulturnog kompleksa. Skupne grobnice su rijetke jer se u pravilu u naselju ukopavaju samo pojedinačni odabrani pokojnici unutar plemenske zajednice.

NIŠ, "Kamenjar" (Srbija, Jugoslavija), (slika 1/13)

Između sela Merosine i Rožine kod Niša, pri kopanju temelja za obiteljsku kuću, pronađeni su ostaci starčevačke i vinčanske keramike i dijelovi ljudskih kosti (Iubanja). Keramika i ljudske kosti pripadaju Protostarčevačkim fazama ranog neolitika (MIKIĆ, 1988., 21.; IŠT, 1989., 18.-26.; STANKOVIĆ, 1992., 64.).

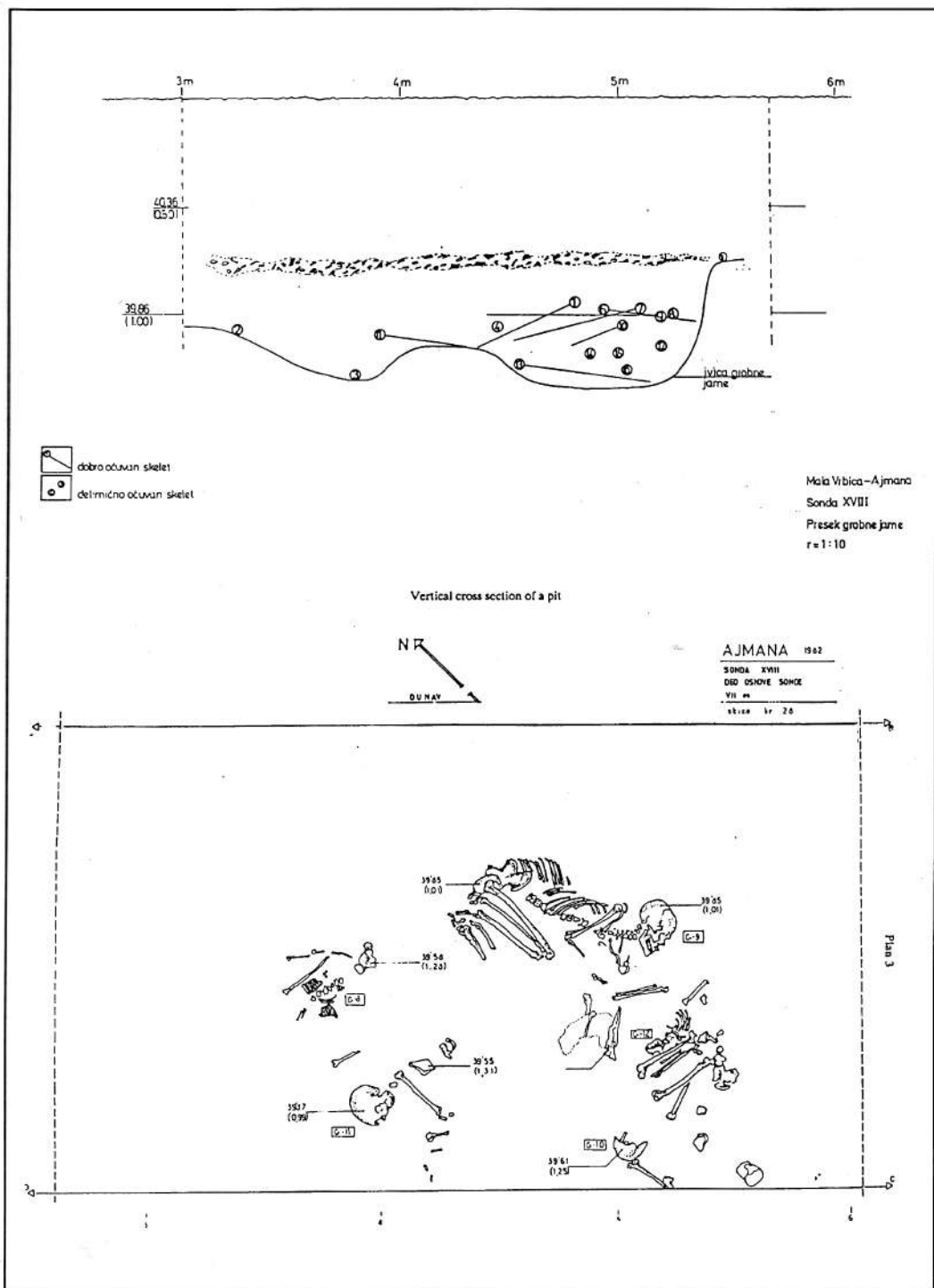
NOVI MIHAJLOVAC, "Kula" (Srbija, Jugoslavija), (slika 1/14)

Lokalitet Kula nalazi se na plodnoj terasi desne obale Dunava. Višeslojno naselje iz kasnog srednjeg vijeka, starijeg željeznog doba i mezolitika/ranog neolitika istraživao je M. Sladić 1980. - 1984. godine na površini od 350 m² (SLADIĆ, 1986., 432.-434.). Tijekom radova otkriven je mezolitički kulturni sloj sa četiri ukopa od kojih S. Stanković datira jedan skvrčeni kostur u tanak kulturni sloj ranog neolitika (STANKOVIĆ, 1992., 64.).

Slika 4. Lánycsok-Bácsfa puszta (po N. KALITZU)

Fig. 4 Lánycsok-Bácsfa puszta (from N. KALITZ).

Slika 5. Mala Vrba-Ajmana (po B. STALJO)

Fig. 5 Mala Vrba-Ajmana (from B. STALJO).

NOVI MIHAJLOVAČ, "Ušće Kameničkog potoka" (Srbija, Jugoslavija), (slika 1/15)

Ušće Kameničkog potoka nalazi se na terasastoj obali Dunava, na izlazu iz Mihajlovca prema Negotinu. S. Stanković je tijekom 1981. i 1982. godine na istraženju površini od 40 m² otkrio dio višeslojnog prapovijesnog naselja iz ranog neolitika i brončanog doba, te dio naselja iz antičkog doba (SREIJOVIĆ, 1988., 58.). U starčevačkom sloju otkrivena su tri stambena horizonta, a u jednom od njih ukop dva muškarca u skvrčenom položaju. Pokraj ruke jednog kostura otkriven je kreneni nukleus, a u blizini ukopa dvije cijele starčevačke posude (MIKIĆ, 1989., 22.-23.; STANKOVIĆ, 1986., 467.-471.).

PADINA, "Gospodin Vir" (Srbija, Jugoslavija), (slika 1/16)

Padina se nalazi nekoliko kilometara uzvodno od Lepenskog Vira kod ulaza u Gornju klisuru. U sustavnim arheološkim istraživanjima godine 1968. i 1969., pod vodstvom B. Jovanovića, otkriveno je višeslojno naselje s kulturnim slojevima iz mezolitika, ranog neolitika, kasnog neolitika, željeznog doba, antike i srednjeg vijeka (JOVANOVIĆ, 1984 a., 159.; SREIJOVIĆ, 1988., 62.).

U horizontu ranog neolitika otkrivene su dvije faze stanovanja, a keramika pripada najranijoj fazi starčevačke kulture - prema S. Dimitrijeviću fazi monohrom (DIMITRIJEVIĆ, 1974., 71.). Način izgradnje nastambi na ovom stupnju svojstven je području Đerdapa, tako da su kuće bile temeljene u živu stijenu, a zidane od kamena i drva (vjerojatno suhozid) i lijepa, s pravokutnim ognjištima. U nekim objektima bila je i podnica od prepečene zemlje (JOVANOVIĆ, 1971., 67.).

U horizontu ranog neolitika otkriveno je 26 ljudskih ukopa koji nisu, po mišljenju S. Stankovića, mogli biti kronološki opredijeljeni (STANKOVIĆ, 1992., 68.). Voditelj istraživanja B. Jovanović ne navodi broj kostura na Padini nego samo način njihova ukopa. Kosturi su pokopani u skvrčenom položaju ili položeni na leđa i to pojedinačno ispod podnica kuća. U središtu jednog od istraženih područja otkrivena je i skupna grobnica u kojoj su kosturi ukopani dvojako: na leđima i u skvrčenom položaju. Uz bok najstarijeg ukopa u skupnoj grobnici bilo je položeno koštano šilo.

POLJNA, "Blagoštin" (Srbija, Jugoslavija), (slika 1/17)

Višeslojno arheološko nalazište otkriveno je na zapadnoj periferiji sela Poljne ispod istoimenog brda. U više prilika od početka stoljeća obavljana su sondažna arheološka istraživanja, a tijekom 1989. godine pod vodstvom S. Stankovića i D. Runića, na površini 40 m², otkriveni su ostaci naselja iz ranog i kasnog neolitika. (STANKOVIĆ i RUNIĆ, 1990., 64.; STANKOVIĆ, 1991., 77.). U donjim slojevima otkrivene su zemunice nepravilnog ovalnog oblika, ukopane u zdravice, koje su imale prilazni dio i banak na rubovima. Na dnu zemunice bili su ukopani dijelovi kostura muškarca - komadi lubanje, dugih kostiju i rebra, razbacani bez reda (STANKOVIĆ, 1992., 59.). Prema brojnim pokretnim arheološkim nalazima D. Srejić je opredijelio ove horizonte u Protostarčevo I-II.

RUDNIK (Kosovo, Jugoslavija), (slika 1/18)

Rudnik Kosovski nalazi se ispod južnih padina planine Moke na sjeveroistočnom rubu Metohijske kotline. Tije-

kom arheoloških istraživanja 1984. godine pod vodstvom J. Glišića, otkriven je dio ranoneolitičkog naselja koje se može datirati u prijelaz iz razvojnog stupnja Protostarčevo u razdoblje Starčevo I. (MIKIĆ, 1989., 18.).

U okviru naselja, ali izvan kuća, otkriveno je pet ljudskih kostura u skvrčenom položaju ukopanih u dnu jedne plitke jame. Antropološkim analizama utvrđeno je da su ukopani jedan muškarac, jedna mlada žena, dvije starije žene i još jedna odrasla osoba (MIKIĆ, 1988., 21.; ISTI, 1989., 20.-21.; STANKOVIĆ, 1992., 69.). U jami je pored kostura bilo priloženo mnogo komada životinjskih kosti, tri posude i jedan amulet, što ukazuje na detalje obreda ukopavanja pokojnika (STALIO, 1991., 67.).

SLAVONSKI BROD "Galovo-ciglana" (Slavonija, Hrvatska), (slika 1/19)

U sjeveroistočnom perifernom dijelu Slavenskog Broda na zemljištu Galovo, gdje Ciglana već dugo vremena iskopava zemljište za svoje potrebe, počela su 1997. godine sustavna arheološka istraživanja pod vodstvom K. Minicreitera⁵. U protekle tri godine, na istraženom prostoru od 1575 m², otkrivena su dva prapovijesna lokaliteta, brončanodobna nekropola s paljevijskim grobovima skupine Gredani-Bariće, a ispod nje naselje s obredno-ukopnim prostorom iz ranog neolitika, koji po kronologiji S. Dimitrijevića pripada stupnju Linear A starčevačke kulture (MINICREITER, 1998., 54.-57.; IETA, 1999., 7.-22.).

Arheološka istraživanja u Slavonskom Brodu otkrila su, na nalazištu starčevačke kulture (ne samo na prostoru njezinih užeg rasprostiranja, nego na širokom prostoru starčevačkog kulturnog kompleksa jugoistočne Europe), po prvi put ograde oko prostora s ukopanim ljudskim kosturima. Na taj način ovaj prostor bio je posebno izdvojen i označen unutar prostranog naselja što ukazuje na veliko poštovanje i čast koju su ukazivali živi stanovnici nekolicini odabranih članova svoga plemena. Obredno-ukopnim prostorom isticale su se, jedna pokraj druge, velika i mala zemunica. U velikoj zemunici (15 x 7 m, koritastog dna ukopanog do dubine od 1 m od ruba) bila su ukopana tri kostura (dva bez glave) u skvrčenom položaju, licem okrenutim prema središtu zemunice. Kosturi su ležali na tankom sloju crne zemlje s ulomcima keramike, a zatrpani su zemljom, komadima posuda, kamenim alatima i kulturnim predmetima.

Ulaz u veliku zemunicu bio je u njezinom središnjem dijelu, na istočnoj rubnoj strani preko dvije stepenice. Zapadno od ulaznih stepenica, na sredini dna zemunice, otkrivena je skupina keramičkih posuda s ostacima životinjskih kosti i kamenih alati. Među nalazima otkriveni su i dijelovi pečene zemlje s glatkom površinom (kao podnica), čija namjena za sada nije posve jasna. Na dnu ove skupine bio je kultno ukopan goveđi rog, koji je istovjetan ukopu goveđeg roga na dnu zemunice 10. u Zadubravlju (MINICREITER, 1992. a, 19.) i obrednom ukopu životinjskih kosti ispod podnice kuće K-1 u Obrima I. u Bosni, koje su nešto mlađe i pripadaju prema S. Dimitrijeviću, u stupanj Linear B starčevačke kulture (BENAC, 1973., 16.). Južno od ulaza u veliku zemunicu, u

⁵ Sustavna arheološka istraživanja će se nastaviti i svake naredne godine planira se istražiti najmanje 500 m².

južnom prostoru otkrivene su tri skupine keramičkog posuđa, životinjskih kostiju i kamenih alati, svrstane u jednakim međusobnim razmacima, kao vrhovi istokračnog trokuta (istočna, južna i zapadna skupina), dok skupina keramike i životinjskih kostiju s ukopanim rogom sjeverno od njih čini s ove tri skupine skoro pravilan kvadrat. Između njih, u sredini bili su ostaci ljudskog kostura, ukopanog bez glave u skvrčenom položaju, okrenutom "licem" prema sredini zemunice. Kostur je bio vrlo loše očuvan, kao uglavnom svi ljudski kosturi nađeni u ovom nalazištu, pa se nije moglo utvrditi je li ležao na lijevom ili desnom boku. Pokojnika su položili na sloj crne zemlje pomiješane s ulomcima keramike, potom zatrpali zemljom izmiješanom manjim ulomcima keramike i kamenim alatima. Na njegovoj sjevernoj strani, na koju je bio okrenut, otkrivena je minijaturna zoomorfna idolooplastika - mali žrtvenik u obliku životinje s kupom na leđima⁶ i uz nju grudica okera (MINCHREITER, 1999., 17.-18.). Teško je utvrditi, je li ovaj žrtvenik služio u obredima nakon ukopa ili je bio prilog pokojniku pri ukopu. Četiri skupine keramičkih posuda uokolo južnog kostura mogle su biti ili dio priloga uz pokojnika ili ostaci žrtvenih obreda obavljanih nakon njegova ukopa. U ovom slučaju skloniji smo pretpostavci da su to bili dijelovi žrtvenih obreda nakon ukopa, jer keramika nije bila ostavljena u neposrednoj blizini kostura, nego na određenoj razdaljini, tako da se moglo kretati ili sjediti oko ovih skupina posuda. Osim toga, među posudama bili su komadi pečene zemlje (nepoznate namjene), glatke površine na jednoj strani, koje smo uvjetno nazvali "žrtveni stolovi", jer je ova podloga mogla služiti kao mali stolić pri određenim obredima. Tome u prilog idu i najnoviji nalazi u stambenoj zemunici izvan obredno-ukopnog prostora, gdje je u komadu nađen "žrtveni stol", na dnu zemunice u vodoravnom položaju.

U sjevernom prostoru velike zemunice, uz njezin vanjski rub, otkrivene su dvije izdužene peći, postavljene usporedno, koje su imale ložište s vanjske strane zemunice. U pećima je nađeno samo nekoliko komada žrtvenih posuda, pa je najvjerojatnije i njihova namjena služila u obredne svrhe. Unutar zemunice, u prostoru između te dvije peći bila su ukopana dva skvrčena kostura (jedan bez glave). Sjeverni kostur s glavom ležao je na lijevom boku, a lice mu je bilo okrenuto prema istoku. Južni kostur koji je bio ukopan bez glave, ležao je na desnom boku, okrenut prema središtu zemunice. Pokojnici su bili ukopani na isti način kao i pokojnik u južnom prostoru, na sloju crne zemlje pomiješane s ulomcima keramike, potom zatrpani zemljom izmiješanom s ulomcima keramike i sitnim kamenim alatima. Posebnih priloga nije bilo. Ispod južnog kostura u sloju crne zemlje bili su ulomci keramike i to veća koncentracija na zapadnoj strani gdje je trebala biti glava, dok je na istočnoj strani bilo samo nekoliko ulomaka keramike i malo spaljenih životinjskih kosti.

S obzirom da unutar velike zemunice nisu nađeni tragovi okomitih stupova, kao u stambenoj zemunici istih dimenzija sjeverozapadno od obredno-ukopnog prostora (MINCHREITER, 1998., 55.), ostaje otvoreno pitanje kako je ovaj ve-

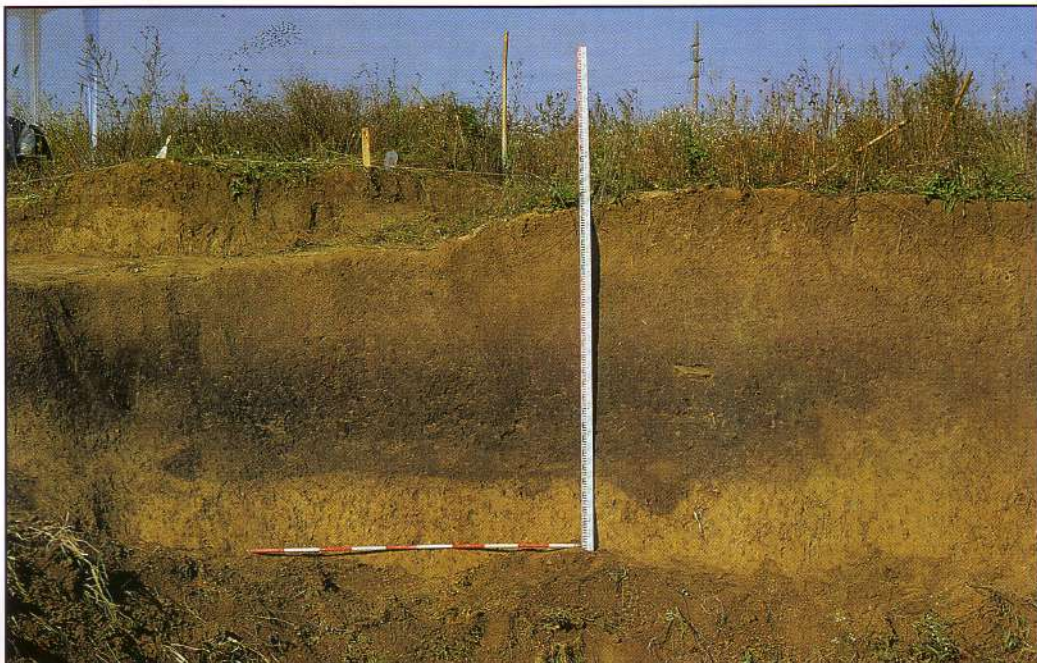
liki prostor bio natkriven. Možda je zemunica u svojem sjevernom dijelu između dvije peći, bila prekrivena vodoravno položenim oblicama (koje imaju uporište u bankovima) u visini humusa. Tako složene oblice mogle su biti zatrpane zemljom i preko njih položena trska ili slama u obliku plitkog krova na dvije vode. Takvu mogućnost krovne konstrukcije predložio je S. Dimitrijević pri objavi Gornjih Brezovljana (DIMITRIJEVIĆ, 1978., 84., slika 8., 9.). Na to mogućnost prekrivanja sjevernog prostora zemunice ukazuje nekoliko elemenata: peći imaju ložište izvan zemunice i pristup pećima je s vanjske strane. Zatim, unutar sjevernog dijela zemunice su dva ljudska ukopa, pa se ovim prostorom nije smjelo hodati, a nisu otkrivene niti skupine keramike (kao u južnom dijelu), što opet ukazuje da pristup nije bio dopušten. Za razliku od sjevernog dijela, središnji i južni dio zemunice bio je vjerojatno natkriven šatorastom krovnom konstrukcijom (ulaz, okomiti stup na zapadnom rubu i mali kolci po rubovima zemunice), jer se po ovom dijelu zemunice kretalo i obavljale su se obredne gozbe - četiri skupine keramičkog posuda na udaljenosti oko ljudskog kostura.

Uz sjeveroistočni dio velike zemunice, na udaljenosti od 1 m, bila je ukopana plitka mala jama (dimenzija 1,60 x 1,20 m) u kojoj su otkriveni ostaci ljudskih kostiju, ali samo u tragovima. Pretpostavljamo da je ovdje bilo ukopano dijete.

Zapadno od velike zemunice bila je ukopana manja zemunica, promjera 5 m, s ulazom na sjevernoj strani u kojoj je bio ukopan jedan skvrčeni kostur, položen na lijevom boku (gleda prema središtu zemunice), kojemu nedostaje lice (ukopan samo stražnji dio lubanje). Kostur je ležao na tankom sloju crne zemlje pomiješane s ulomcima keramike, a zatrpan isto sa zemljom, brojnim ulomcima raznovrsne keramike, kamenih alati, životinjskih kostiju, a nađeno je i većih komada pečene zemlje (možda dijelovi "žrtvenih stolova"). Na sjevernoj strani, gdje je bila glava kostura, u zatrpanoj zemlji nađena je glinena glava patke i četiri glinena diska (po dva u paru) s rupom na sredini (MINCHREITER, 1999., 16.-17.). Glineni diskovi su slični diskovima iz Donje Branjevine koje S. Karmanski ubraja u pršljenove za vretena (KARMANSKI, 1979., 4.), a možda su to bila četiri kotača za model kolica. Po cijeloj zemunici bilo je rasutih rijetkih ulomaka keramike, a na zapadnoj strani ulaznih stepenica u jamu bila je skupina cijelih kamenih sjekira (manjih dimenzija) i mikrolita, što ukazuje na mogućnost obrednog odlaganja kamenih sjekira pri posjetima pokojniku. Ova zemunica nije bila prekrivena na uobičajen način, kao zemunice ovakvog tipa u naselju. Nadstrešnice iznad zemunice držali su stupovi, nejednake debljine (promjer 20 - 40 cm), raspoređeni u pravilnim razmacima od 1,5 - 2 m. Stupovi su poput tri koncentrične kružnice - vijenca, okruživali zemunicu na udaljenosti 2,4 (5) i 6 (7) m od njezinog središta. Ovakav točtni raspored ukazuje na nekoliko mogućnosti njezinog natkrivanja, no najveća je vjerojatnost da su deblji stupovi bili potporniji nadstrešnice, a tanji okomiti stupovi nosači ograde isprepletene od šiblja ili tanjih vodoravno postavljenih grana. Na sjevernom dijelu iznad ulaza u zemunicu, stupovi su vjerojatno držali trijem.

Sjeveroistočno od velike zemunice na prostoru od 150 m², otkrivene su brojne rupe od tankih okomitih kolaca identične nalazima u istočnom dijelu starčevačkog naselja u Zad-

⁶ Žrtvenik je analogan žrtveniku (divovjac s kupom na leđima) iz Donje Branjevine, koji je u nekoliko navrata objavio S. Karmanski.

Slika 7. Slavonski Brod-Galovo, presjek stambene zemunice prijašnjim iskopom Ciglane (snimila K. MINICHREITER)

Fig. 7 Slavonski Brod-Galovo, cross-section of the pit-dwelling found in previous digging at the Brickworks (photo: K. MINICHREITER).

Slika 8. Slavonski Brod-Galovo, stambena zemunica oštećena iskopom Ciglane, arheološki istražena 1998. g. (snimila K. MINICHREITER)

Fig. 8 Slavonski Brod-Galovo, a pit-dwelling damaged by digging at the Brickworks, archaeologically excavated in 1998 (photo: K. MINICHREITER).

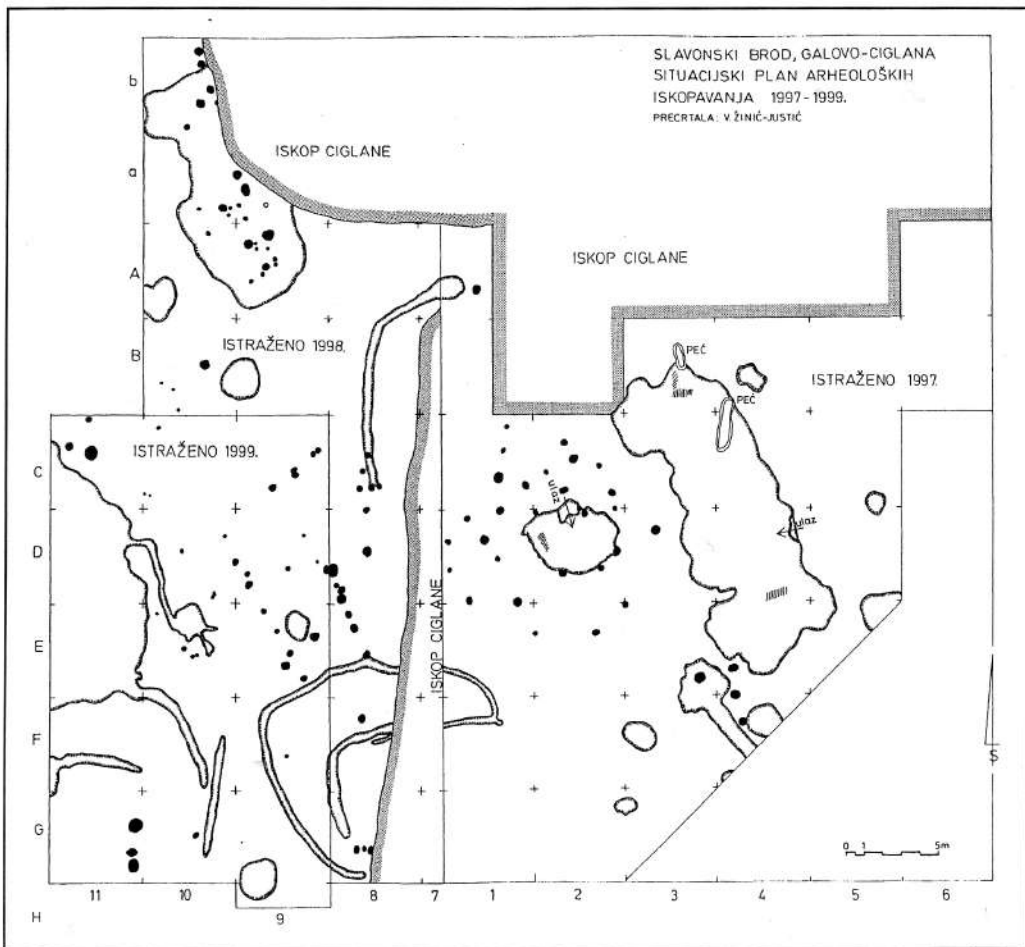
Slika 9. Slavonski Brod-Galovo, nizovi rupa od drvenih stupova "zapadnih vrata" - prolaza iz naselja u obredni-ukopni prostor, istraživanja 1998. i 1999. g. (snimila K. MINICHREITER)

Fig. 9 Slavonski Brod-Galovo, rows of postholes of the "western gates" — the passage from the settlement into the ritual-funerary area, excavations in 1998 and 1999 (photo: K. MINICHREITER).

Slika 10. Slavonski Brod-Galovo, dvostruka kružna ograda i dio polukružnih ograda jugozapadno od obredno-ukopnog prostora u naselju (snimila K. MINICHREITER)

Fig 10 Slavonski Brod-Galovo, double circular palisade and part of the semicircular fence southwest of the ritual-funerary area in the settlement (photo: K. MINICHREITER).

Slika 11. Slavonki Brod-Galovo, situacijski plan istraživanja 1997.-1999. g. (precartala V. Žinić-Justić)

Fig 11 Slavonki Brod-Galovo, plan of the excavations 1997-1999 (drawn by V. Žinić-Justić)

bravlju, u kojem su ovi nizovi kolčića rekonstruirani kao objekti za spremanje hrane (MINICHREITER, 1992., 31.).⁷ Otkriće identičnih nizova okomitih kolaca unutar obredno-ukopnog prostora u Slavonskom Brodu (istraživanje ograničeno rubnim dijelom parcele Ciglane), pruža mogućnost pretpostavki da su možda na ovim objektima na visokim kolcima "sušili" pokojnike ili ih izlagali pticama⁸ prije završnog ukopa u zemlju (MELLART, 1967., 167., 169., slika 47.).

Obredno-ukopni prostor u Slavonskom Brodu bio je izdvojem od naselja posebno izgrađenim polukružnim

ogradama koje su se prekidale na sjevernoj, zapadnoj i južnoj strani, gdje su nizovi okomitih drvenih stupova oblikovali "sjeverna, zapadna i južna vrata".⁹ U nastavku arheoloških istraživanja 1999. godine na prostoru zapadno od obredno-ukopnog dijela lokaliteta, istražena su u cijelosti "zapadna vrata", koja su bila izgrađena od tri niza velikih stupova, koji su možda držali i nekakvu nadstrešnicu iznad ovog zapadnog prolaza. U nastavku terena prema zapadu, tijekom 1999. godine pojavili su se obrisi još jedne velike zemunice (pretpostavljene dužine od 17 m smjerom sjever-jug), koja će se istražiti narednih godina. Dvostruka kružna ograda (vanjskog promjera 12,5 m), koja kao samostalni objekt zatvara s jugozapadne strane obredno-ukopni prostor, nažalost nije se mogla u cijelosti istražiti, jer je ciglana nekontroliranim iskopom uništila taj dio zemljišta. Možda će se u budućim istraživanjima otkriti analogan objekt i tako napraviti njegova moguća rekonstrukcija.

⁷ Nizovi okomitih kolčića u Zadubravlju bili su na rubnom dijelu istražnog terena (lateralni kanal Bid i šuma), pa se nije moglo utvrditi je li u nastavku terena istočno od naselja u Zadubravlju možda ukopni prostor.

⁸ U neolitičkom svetištu npr. iz Čatal Hüyük, na zidnim freskama, ptice se javljaju u kombinaciji s ljudskim figurama, povezano s obrednim kultovima - lešinari u letu iznad ljudskih likova bez glave.

⁹ Istočni dio zemljišta obredno-ukopnog prostora nije mogao biti istražen jer je na ovom dijelu rubna parcela Ciglane.

Ovo je prvi lokalitet među 69 do sada evidentiranih s ljudskim ukopima, na cijelom prostoru rasprostiranja starčevačkog kulturnog kompleksa u ovom dijelu Europe, u kojem je otkriven obredno-ukopni prostor izdvojem polukružnim ogradama unutar naselja.

VAJUGA, "Pesak" (Srbija, Jugoslavija), (slika 1./20)

Tijekom nekoliko godina od 1980. do 1983. u sustavnim istraživanjima arheoloških nalazišta na Đerdapu, na površini od 1.200 m² otkriven je višeslojni prapovijesni arheološki lokalitet s ostacima naselja iz ranog neolitika, eneolitika, bronzanog i željeznog doba (SREJOVIĆ, 1988., 62.). Pri radovima u tri sonde otkrivena je keramika ranih razvojnih stupnjeva starčevačke kulture, a u sondi XV. skvrčeni kostur, robusni kromanjonac po tipu analogan nalazima iz Padine i Lepenskog Vira. (PREMK, POPOVIĆ, BJELAJAC, 1984., 118.-119.).

Slika 6. Vajuga-Pesak (po A. PREMK, P. POPOVIĆ, L. BJELAJAC)

Fig. 6. Vajuga-Pesak (from A. Premk, P. Popović, L. Bjelajac).

VELESNICA, naselje (Srbija, Jugoslavija), (slika 1./21)

Arheološki lokalitet u selu Velesnica, na desnoj obali Dunava (Đerdap), sustavno je istraživao pod vodstvom R. Vasića. Tijekom 1980., 1981. i 1982. godine istražena je površina od 660 m² i otkriven višeslojni lokalitet s ostacima naselja iz mezolitika, ranog neolitika, eneolitika, bronzanog i željeznog doba i antike (SREJOVIĆ, 1988., 67.). Dijelovi otkrivenog starčevačkog naselja sadržavali su stambene objekte i ognjišta, a nađeni su i veliki kamenovi s udubljenjem u sredini za koje se pretpostavlja da su mogli biti žrtvenici (VASIĆ, 1986., 271.).

U blizini starčevačkog naselja otkrivena su dva pojedinačna ukopa s po jednim kosturom i jedan skupni ukop sa 7

kostura. U gornjem sloju koji pripada srednjem neolitu bila je ukopana odrasla žena i dijete. U donjem sloju otkrivena je kružna grobna jama (promjera 120 cm) i u njoj je ukopano pet cijelih i dva nepotpuna kostura. U jami su bili ukopani: 1 muškarac, 4 odrasle žene i 2 djeteta (STANKOVIĆ, 1992., 72.). Jama je bila zatrpana velikom količinom keramičkih ulomaka, zatim komadima pečene zemlje, životinjskim kostima i školjkama. Na ovom lokalitetu nije otkrivena slikana keramika, pa se ovo područje uz Padinu može uvrstiti u vrijeme prvog stupnja starčevačke kulture - monohrom.

Istraživanja ranoneolitičkih naselja starčevačke kulture još uvijek su u početnoj fazi. Ipak, među njima je do sada otkriveno 21 naselje s ljudskim ukopima koji su omogućili temeljne spoznaje o načinu ukopa i ukazali na neke elemente obreda pri njihovom ukapanju:

- pokojnici su ukopani unutar naselja, a ne u izdvojenim nekropolama izvan naseljenog mjesta, kao što je to bio običaj u svim kulturama od kasnog neolitika pa do danas;
- unutar naselja ukopani su samo odabrani članovi plemenske zajednice, a u nekoliko slučajeva vjerojatno i cijela obitelj (odrasli i djeca);
- u jamama ili zemunicama u pravilu su ukopani jedan do četiri pokojnika;
- zajedničke grobnice su rijetke; u Maloj Vrbici je otkriven ukop 17 kostura (pretpostavlja se da su stradali u epidemiji), a u Velesnici 7 kostura;
- u Hajdučkoj Vodenici otkriveni su nekropola i sakralni objekt, ali kronološki nisu mogli biti opredijeljeni u rani neolitik;
- u Padini je također otkriveno 26 kostura koji nisu mogli biti kronološki opredijeljeni u višeslojnom prapovijesnom lokalitetu;
- pokojnici su položeni na lijevi ili desni bok, u skvrčenom položaju i ukopani u jamama ili u zemunicama, priradenim samo za tu namjenu;
- kosturi su u nekoliko slučajeva ukopani nepotpuni i to bez glave (Grivac, Lepenski Vir, Slavonski Brod) ili bez lica (Slavonski Brod);
- kosturi su uglavnom položeni na tanak sloj tamne zemlje i sitnih komadića keramike i litike (što se nije moglo uvijek utvrditi radi nepotpune objave istraživača), a potom su bili zatrpani zemljom, komadima keramike, dijelovima žrtvenika, životinjske plastike ili školjkama (Lánycsok, Mala Vrbica, Poljna, Slavonski Brod, Velesnica);
- u blizini kostura u nekim ukopima otkriveni su grobni prilozi kao cijele keramičke posude, kamene sjekire, kremeni nožići, životinjske kosti, koštano šilo, amulet, oker (Clui, Deronje, Lánycsok, Novi Mihajlovac, Padina, Rudnik);
- posebno se izdvaja ukop novorođenčeta, u životnoj dobi 4 - 6 tjedana, ukopanog u amfori pored dvije odrasle osobe u Anzabegovu;
- na Lepenskom Viru pokojnici su bili okruženi vijencem od kamena ili pokriveni kamenim pločama, a u Cluiu je kostur ležao na podlozi od lomljenog kamenja, ulomaka Cris keramike, životinjskih kostiju i puževa, a oko lubanje je bilo poredano u polukrug nekoliko komada manjeg kamenja;
- u Slavonskom Brodu je po prvi put otkriven unutar na-

selja ograden ukopni prostor s tri kostura (dva bez glave) ukopana u velikoj zemnici uz dvije obredne peći i jednim nadstrešnicom na stupovima. Ovaj prostor u kojem su svi objekti bili izgrađeni samo za ukop pokojnika i obrede koji su se održavali njima u čast, bio je izdvojen u naselju polukružnim ogradama između kojih su bili na sjevernoj, zapadnoj i južnoj strani prolazi - "vrata", a "zapadna vrata", koja su u cijelosti istražena bila su izgrađena od niza velikih okomitih drvenih stupova koji su možda držali i nadstrešnicu.

Arheološka građa ranoneolitičkih ukopa u naseljima malobrojna je (otkriven je do sada samo 21 lokalitet) i njihova interpretacija je vrlo teška. Rezultati novijih arheoloških istraživanja pokazali su da se religija i kult neolitičke epohe temelje na lokalnim tradicijama lovačko-skupljačkih zajednica, koje su živjele na ovim prostorima u predneolitičko doba. U Lepenskom Viru brojni ukopi otkrivaju složene pogrebne običaje, a mnoga svetišta, kamene skulpture i žrtvenici svjedoče o kontinuiranom razvitku religije koju zemljoradničke zajednice ranog neolitika preuzimaju i oblikuju prema svojem načinu života. Sunce, kišu i zemlju štovali su kao božanstva, jer je o prirodi ovisio urod na poljima i uzgajanje stoke, a posebno su zemlju poštovali kao žensko biće - veliku majku - praroditeljicu. Smrt su smatrali nastavkom života, jer se pokojnik vraća majci zemlji, položen na bok u položaj spavača. Uz pokojnika su prilagane raznovrsne posude za hranu, oružje, oruđe i amuleti, a u zatpanoj zemlji prilagani su žrtvenici, dijelovi keramike i kamena. Prilozi uz pokojnika su njegove osobne stvari, darovi njegovih najbližih ili popudbina za nastavak života. Mjesta ukopa pokojnika posebno se poštuju i vjerojatno su u određenim prilikama tijekom godine blizu toga ukopa održavali ritualne obrede.

Nastavak arheoloških istraživanja u Slavonskom Brodu pružit će mogućnost cjelovitije spoznaje o vjerovanjima i o obredima pri ukopima najstarijih stanovnika ranog neolitika južnopanonskih prostora.

LITERATURA

- ARANĐELOVIĆ-GARAŠANIN, D., 1954., *Starčevačka kultura*, Ljubljana, 1.-151.
- BENAC, A., 1973., Obre I. Neolitsko naselje starčevačko-impresso i kakanjske kulture na Ruskršću, *GZMS, n.s., sv. XXVIII/XXXVIII*, Sarajevo, 5.-172.
- BRUKNER, B., 1968., *Neolit u Vojvodini*, Novi Sad, 1.-95.
- BRUKNER, B., JOVANOVIĆ, B., TASIĆ, N., 1974., *Praistorija Vojvodine*, Novi Sad, 1.-561.
- DIMITRIJEVIĆ, S., 1969., Starčevačka kultura u slavonsko-srijemskom prostoru i problem prijelaza starijeg u srednji neolit u srpskom i hrvatskom Podunavlju, *Neolit i eneolit u Slavoniji*, Vukovar, 1.-96.
- DIMITRIJEVIĆ, S., 1974., Problem stupnjevanja starčevačke kulture s posebnim obzirom na doprinos južnopanonskih nalazišta rješavanju ovog problema, *Počeci ranih zemljoradničkih kultura u Vojvodini i srpskom Podunavlju, Materijali X*, Beograd, 59.-121.
- DIMITRIJEVIĆ, S., 1978., Neolit u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, *Arheološka istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, Izdanja HAD, sv. 2*, Zagreb, 71.-128.
- DIMITRIJEVIĆ, S., 1979., Sjeverna zona, *PJZ II, Neolit*, Sarajevo, 229.-362.
- GALOVIĆ, R., 1968., Sahrnjanje u starčevačkoj kulturi, *Starinar XVIII/1967*, Beograd, 167.-172.
- GARAŠANIN, M., 1969., Barutnica, Anzabegovo - višeslojno neolitsko naselje, *ArhPregl II*, Beograd, 16.-19.
- GARAŠANIN, M., 1979., Centralnobalkanska zona, *PJZ II (Neolit)*, Sarajevo, 79.-213.
- GARAŠANIN, M., SANEV, V., SIMOSKA, D., KITANOSKI, B., 1971., *Predistorijski kulturi vo Makedonija*, Štip, 1.-87.
- GAVELA, B., 1958., Eneolitska naselja u Grivcu, *Starinar VII/VIII*, 1956.-1957., Beograd, 263.-265.
- GIRIĆ, M., 1974., Körös-Starčevo nalazišta u severnom Banatu, *Počeci ranih zemljoradničkih kultura u Vojvodini i srpskom Podunavlju, Materijali X*, Beograd, 169.-187.
- JOVANOVIĆ, B., 1969., *Stare kulture u Dordapu*, Beograd, 61.-67.
- JOVANOVIĆ, B., 1969. a, Padina - naselje starijeg neolita i starijeg gvozdenog doba, *ArhPregl II*, Beograd, 129.-136.
- JOVANOVIĆ, B., 1979., Padina kod Gospođinog Vira, istraživanja 1968. i 1969., *Materijali VI, Bar 1969.*, Beograd, 65.-68.
- JOVANOVIĆ, B., 1984., Hajdučka Vodenica, praistorijska nekropola, *Starinar XXXIII-XXXIV/1982.-1983.*, Beograd, 305.-313.
- JOVANOVIĆ, B., 1984. a, Padina, naselje mezolita i starijeg neolita, *Starinar XXXIII-XXXIV/1982.-1983.*, Beograd, 159.-166.
- KALITZ, N., 1990., *Frühneolithische Siedlungsfunde aus Südwestungarn, InvPrelHung IV*, Budapest, 1.-163.
- KARMANSKI, S., 1979., *Donja Branjevinina, Odžaci*, 1.-18.
- KARMANSKI, S., 1988., *Donja Branjevinina, The Neolithic of Serbia*, (ed. D. Srejčević), Beograd, 55.
- KARMANSKI, S., 1989., *Donja Branjevinina, Odžaci*, 1.-20.
- KUTZIAN, I., 1947., *The Körös culture I-II*, Budapest, 1.-55.
- LAZAROVIC, Gh., 1969., Cultura Starčevo-Cris in Banat, *AMN VI*, Cluj, 1.-20.
- LAZAROVIC, Gh., 1979., *Neolithic Banat*, Cluj, 1.-285.
- MELLART, J., 1967., *Çatal Hüyük*, London, 1.-232.
- MIKIĆ, Ž., 1988., Anthropological remains from the Neolithic Sites in Serbia, *The Neolithic of Serbia* (ed. D. Srejčević), Beograd, 20.-23.
- MIKIĆ, Ž., 1989., Prilog antropološkom upoznavanju neolita u Srbiji, *GlasnikSAD 5*, Beograd, 18.-26.
- MIKIĆ, Ž., 1989. a, Novi starčevački antropološki nalazi jugoslavenskog Podunavlja, *GodConBallsp. knj. XXVII/25*, Sarajevo, 79.-90.
- MILOČIĆ, V., 1950., Körös - Starčevo - Vinča, *Reinecke Festschrift*, Mainz, 108.-120.

- MINCHREITER, K., 1992., *Starčevačka kultura u sjevernoj Hrvatskoj*, Zagreb, 1.-104.
- MINCHREITER, K., 1992. a, Ranoneolitička arhitektura sjeverne Hrvatske, *Poročilo XX*, Ljubljana, 17.-26.
- MINCHREITER, K., 1997., Otkriće u Lukaču i Pezgi kao prilog poznavanju topografije naselja starčevačke kulture u sjevernoj Hrvatskoj, *PrilinstArheolZagrebu 11.-12./1994.-1995.*, Zagreb, 7.-36.
- MINCHREITER, K., 1968., Arheološka istraživanja naselja i obredno-ukopnog prostora starčevačke kulture u Slavonskom Brodu, *GSM 2 (57)*, Županja, 54.-57.
- MINCHREITER, K., 1999., Zoomorfna idjolooplastika obredno-ukopnog prostora starčevačkog lokaliteta na Galovu u Slavonskom Brodu, *PrilinstArheolZagrebu 13.-14./1996.-1997.*, Zagreb, 7.-22.
- PREMK, A., POPOVIĆ, P., BIJELAJAC, Lj., 1984., Vajuga-pesak, fouilles de sondage de 1980., *Đerdapske sveske II*, Beograd, 118.-124.
- RAĐOSAVLJAVIĆ-KRUNIĆ, S., 1986., Rezultati antropološke obrade skeleta sa lokaliteta Ajmana, *Đerdapske sveske III*, Beograd, 51.-58.
- SLAČIĆ, M., 1986., Praistorijsko naselje na Kuli kod Mihajlovca, *Đerdapske sveske III*, Beograd, 432.-442.
- SREJOVIĆ, D., 1969., Lepenski Vir, naselje iz doba predneolita i starijeg neolita, *Stare kulture u Đerdapu*, Beograd, 49.-51.
- SREJOVIĆ, D., 1969. a, *Lepenski Vir*, Beograd, 1.-328.
- SREJOVIĆ, D., 1988., *The Neolithic of Serbia*, Beograd, 1.-133.
- SREJOVIĆ, D., 1997., *Arheološki leksikon preistorija Evrope, Afrike i Bliskog istoka, grčka, etruska i rimska civilizacija*, Beograd, 1.-1320.
- SREJOVIĆ, D., GARASANIN, M., BRUKNER, B., DIMITRIJEVIĆ, S., BENAC, A., 1979., *PJZ II, Neolit*, Sarajevo, 1.-705.
- STALJO, B., 1986., Praistorijsko nalazište Ajmana u maloj Vrbici, *Đerdapske sveske III*, Beograd, 27.-43.
- STALJO, B., 1991., Grupno sahranjivanje na Ajmani - Mala Vrbica, *ZborRadNM, sv. 14*, Beograd, 65.-69.
- STANKOVIĆ, S., 1986., Ušće Kameničkog potoka - lokalitet starčevačke kulture grupe, *Đerdapske sveske III*, Beograd, 467.-471.
- STANKOVIĆ, S., 1990., Grivac - višestojno naselje (iskopavanja 1989. g.), *Glasnik SAD 6*, Beograd, 60.-63.
- STANKOVIĆ, S., 1991., Neolitsko naselje na lokalitetu Blagotin kod Trstenika, *ZborRadNM XIV-1*, Beograd, 77.-80.
- STANKOVIĆ, S., 1992., *Sakralna mesta i predmeti u starijoneolitskim kulturama centralnobalkanskog područja*, doktorska disertacija u rukopisu, Beograd, 1.-398.
- STANKOVIĆ, S., i RUNIĆ, D., 1990., Višestojno naselje u Poljini (iskopavanje u 1989. god.), *GlasnikSAD 6*, Beograd, 64.-67.
- TODOROVIĆ, J. 1963.-1964., Beograd u praistoriji, *Stare kulture i narodi na ili Beograda*, Beograd, 1.-18.
- TREBUHOVIĆ, V. i VASILJEVIĆ, M., 1983., *Najstarije zemljoradničke kulture u Podrinju*, Šabac, 1.-99.
- VASIĆ, R., 1986., Izveštaj o iskopavanjima na praistorijskom lokalitetu Velešnica 1981.-1982. godine, *Đerdapske sveske II*, Beograd, 264.-271.
- VETNIĆ, S., 1974., *Počeci radni na ispitivanju kulture prvih zemljoradnika u srednjem Pomoravlju. Počeci ranije zemljoradničkih kultura u Vojvodini i srpskom Podumavlju*, Materijali X, Beograd, 123.-168.
- VLAŠA, N. i PALKO, A., 1965., Un mornif de inhumatie aparinifnd culturii Cris timpurii din Transilvania, *Apelvin V*, Bukuresti, 13.-17.
- ZOFFMANN, Zs., 1977., Anthropological Finds in Lányesök, Hungary, from the Early Neolithic Starčevo Culture, *JPM 20*, Pécs, 157.-161.
- ZOFFMANN, Zs., 1980., Eine Übersicht über das Anthropologische Material der Neolithischen und Kupferzeitlichen Kulturen im Karpatenbecken, *Alba Regia XVIII*, Székesfehérvár, 9.-29.
- ZOFFMANN, Zs., 1982.-1983., Neolitische Anthropologische Funde aus der Umgebung von Održaci (Bačka, Jugoslawien), *RVM 28*, Novi Sad, 35.-38.

SUMMARY

EARLY NEOLITHIC BURIALS AND FUNERARY CUSTOMS IN SETTLEMENTS OF THE STARČEVO CULTURE COMPLEX

The first agricultural and pottery using cultures developed during the early Neolithic in southeastern Europe as parts of the widespread Starčevo Culture complex, related in basic material and spiritual elements, but nonetheless different in the cultural and territorial sense.

Settlements of the Starčevo Culture have been discovered in southern Hungary, northern Croatia, Vojvodina, Serbia proper, Kosovo, eastern and central Bosnia, and northern Macedonia. The Starčevo cultural complex further includes the Körös Culture of eastern Hungary, the Criş Culture in Romania, the Čavdar - Kremikovci - Karanovo complex in Bulgaria, and Anzabegovo - Vršnik in Macedonia, continuing through the early and middle phases of the late Stone Age.

In the past one hundred years, data have been documented and published about 486 settlements of the Starčevo Culture complex, discovered through field survey, test trenches, and rescue and systematic archaeological excavations, usually of small surface areas (BRUKNER 1968; BRUKNER, JOVANOVIĆ, TASIĆ 1974; DIMITRIJEVIĆ 1969, IDEM 1974; GARASANIN, SANEV, SIMOSKA, KITANOSKI 1971, GIRIĆ 1974; KALITZ 1990; KUTZIAN 1947; LAZAROVICI 1969; IDEM 1979; MINCHREITER 1992; EADEM 1997; SREJOVIĆ, GARASANIN, BRUKNER, DIMITRIJEVIĆ, BENAC 1979; SREJOVIĆ 1988; IDEM 1997; STANKOVIĆ 1992; TODOROVIĆ 1963-64; TREBUHOVIĆ & VASILJEVIĆ 1983; VETNIĆ 1974; ZOFFMANN 1980).

Cemeteries in which the inhabitants of a given settlement would have been buried have not yet been discovered, merely burials of several chosen members of a tribal community, placed in a pit or pit-dwelling within their settlement. Considering the poorly investigated and badly preserved state of the documented sites, buried human skeletons have been discovered to date at only 69 sites. According to dating, 21 settlements with burials belong to the period of the early Neolithic (Fig. 1), the beginning phases of development of the Starčevo Culture, termed by various authors as Starčevo I (MILOIĆIĆ 1950, 109-111), Starčevo I and Ia Aranđelović-Grašanin 1954, 131-141), the Monochrome and Linear A phase (DIMITRIJEVIĆ 1979, 237-252), and Proto-Starčevo I and II (SREJOVIĆ 1969, 173-178). These two initial phases of the Starčevo Culture development were designated by S. Dimitrijević as the pre-classic Starčevo Culture, differing from the classical phase of development in the absence of channelled barbotine pottery decoration. In the following phase of Linear B, the vessels were decorated with channelled barbotine, denoting the beginning of the classic Starčevo Culture (DIMITRIJEVIĆ 1979, 242-243).

The characteristics of the Linear A phase of the early Neolithic according to S. Dimitrijević were confirmed entirely by the numerous examples of pottery discovered in 1989 and 1990 in rescue excavations of the Starčevo settlement at Zadubravlje (MINCHREITER 1992, 29-37, 41-43) and

the systematic archaeological excavations of the Starčevo settlement with a ritual-funerary section at Slavonski Brod (MINICHREITER 1999, 7-22), among which not a single fragment of pottery decorated with channelled barbotine was found. The painted motifs were linear, and the vessel forms were rounded with no biconical features.

In the period of the middle Neolithic, the classic developmental stage of the Starčevo Culture begins — the Linear B phase according to S. Dimitrijević, with the massive use of barbotine decoration on pottery vessels, which remains in use to the end of this culture, to the end of the Spiraloid B stage. In addition to linear painting, the classic Starčevo Culture featured both garlands and, in the final stages, spiral decoration.

Investigation of the early Neolithic settlements of the Starčevo Culture is still in the initial phases, although 21 settlements with human burials have been discovered to the present (only one in Croatia — "Galovo" at Slavonski Brod), which have enabled fundamental increases in knowledge about the burial method and have indicated certain ritual elements in their burial and afterwards (Fig. 10):

- the deceased were buried within the settlement and not in separate cemeteries beyond the settlement, as was the custom in all cultures from the late Neolithic to the present,

- only selected members of the tribal community were buried within the settlement, and in some cases probably an entire selected family (adults and children),

- as a rule one to four individuals were buried in the pits of pit-dwellings,

- common graves are rare: a burial of 17 skeletons was found at Mala Vrbica (presumed to have died in an epidemic), and at Velesnica, one pit contained 1 male, 4 adult females, and 2 children,

- a cemetery and religious structure was discovered at Hajdučka Vodenica, but it could not be assigned chronologically to the early Neolithic,

- a further 26 skeletons were also discovered in a multi-layer prehistoric site, but it could not be established whether they belonged to the early Neolithic,

- the deceased were placed on their left or right sides, in a contracted position, and were buried in pits and pit-dwellings created exclusively for this purpose,

- in several cases, the deceased were buried in incomplete form, both headless (Grivac, Lepenski Vir, Slavonski Brod), or without a face (Slavonski Brod),

- the deceased were mainly placed on a thin layer of soil and small fragments of pottery and lithic material (which could not always be established because of incomplete publication by the excavators), and they were then covered with soil, pieces of pottery, sections of altars, zoomorphic sculpture or shells (Lánzesok, Mala Vrbica, Poljna, Slavonski Brod, Velesnica),

- grave goods were discovered in some burials near the skeletons: entire pottery vessels, stone axes, flint knives, animal bones, a bone awl, an amulet, ocher (Clui, Deronje, Lánzesok, Novi Mihajlovac, Padina, Rudnik).

- one unusual feature was the burial of a newborn child, 4-6 weeks old, buried in a storage pot next to two adult individuals at Anzabegovo,

- at Lepenski Vir, the deceased were surrounded by a stone circle or were covered by stone slabs, and at Clui a skeleton lay on a foundation of broken stone, fragments of Criş pottery, animal bones and snail shells, and around the skull was a semicircle of several fragments of small stones,

- at Slavonski Brod, a fenced off burial area was discovered for the first time within a settlement. It contained a large and a small pit-dwelling. Three skeletons were buried in the large pit-dwelling (two headless), two of which lay next to two ritual hearths. One skeleton without a face was buried in the small pit. Series of large columns that probably supported eaves were buried around the small pit-dwelling. This area, in which all structures were constructed only for the burial of the deceased and the rituals performed in their honor, was separated from the settlement with semicircular fences with passages between them — "doors" on the northern, western, and southern sides. During 1999, the area of the "western gate" was entirely excavated, and it has been shown that the rows of perpendicular wooden columns above the passage could perhaps have supported some wooden construction (eaves).

The archaeological material from the early Neolithic burials in the settlements of the Starčevo Culture is limited in amount (only 21 such sites have been discovered to the present, with only 1 in Croatia), and their interpretation is very difficult. The results of the most recent archaeological research have shown that the religions and cults of the Neolithic epoch were based on the local traditions of the hunting and gathering communities who lived in these areas in the pre-Neolithic period. At Lepenski Vir, the numerous burials led to the discovery of a complex funerary custom and the numerous sanctuaries, stone sculptures and altars bear witness to an uninterrupted development of a religion that the agricultural communities of the early Neolithic accepted and reformed according to their way of life. The sun, the rain, and the earth were worshipped as deities, as crops in the fields and the increase of stock depended on natural conditions, and the earth was particularly venerated as a female being — the Great Mother — the ancestress of all. Death was considered a continuation of life, as the deceased returned to Mother Earth, placed on their side in a sleeping position. Various goods were placed with the deceased: vessels for food, stone weapons and tools and amulets, while cult vessels, fragments of pottery, and stone were placed in the filled earth. The grave goods next to the deceased were his personal goods, the gifts of his closest relatives or his travelling goods for a continued life. The site of the burial was particularly respected, and ritual ceremonies were probably performed near this burial site on certain occasions throughout the year.

The continuation of systematic excavation at Slavonski Brod will offer possibilities for fuller knowledge of the beliefs and rituals involved with the burial of the earliest populations of the early Neolithic of the southern Pannonian region.